

ศิลปวิจารณ์

สวัสดิ์ท่านผู้เจริญ

ข้าพเจ้าได้มีโอกาสบรรยายเรื่องเกี่ยวกับจิตใจ ในการบำรุงศิลปกรรมของชาติ ซึ่งเชิดชูเกียรติของชาติอยู่ในเวลานี้ การที่เราจะเข้าใจศิลปกรรมของไทยให้ดีขึ้นจะต้องผ่านการศึกษาและเพิ่มพูนวิชาจนชำาของชำาชำนาญ ผู้ที่เจริญแล้วในทางพฤติกรรมและการศึกษาอบรมจึงจะเล็งเห็นได้ว่าสิ่งที่เกี่ยวข้องกับดวงจิตนั้นพึงปรารถนามากกว่า นักจิตวิทยาที่สามารถได้ลงความเห็นว่าการฝึกหัดและปรับปรุงอุปนิสัยในทางวิชาวาดเขียนนั้น อากาของการวาดเขียนก็เป็นภาษาชนิดหนึ่งเหมือนกัน เป็นทางแสดงความคิดและใช้เป็นเครื่องหมายสมมติต่าง ๆ เป็นเครื่องแสดงสิ่งที่จะพูดหรือบอกออกมาให้ผู้ใดเห็นมีความเข้าใจ การวาดเขียนจึงเป็นวิธีแสดงน้ำใจ เป็นกิริยาอันหนึ่งเหมือนคำพูดหรืออาการเดิน การวาดเขียนนั้นถ้ากล่าวถึงการฝึกฝนฝีมือแล้ว การฝึกหัดขีดเส้นฉากเส้นมือก็เปรียบเหมือนวิชาตัดตนอยู่กับที่ ต่อไปก็ไต่กับดินและวิ่งเป็นต้น ในเมื่อความรู้ค่อยเขยิบและค่อยรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับจนรู้จักเลือกเฟ้นสิ่งที่ดีจากสิ่งที่เลวได้แล้ว การต่อไปก็จะบังเกิดความคิดได้แปลก ๆ

ส่วนวิชาผูกแบบนั้นสำคัญมากกว่า และที่สำคัญที่สุดนั้นคือความสามารถคิดเห็นเป็นรูปที่ทำให้ช่างสามารถแฝงเข้าไปอยู่ในดวงจิตของผู้อื่น

ให้มองเห็นในธุรการที่ต้องทำนั้นได้ การปรับปรุงให้เข้ารูปอันมีลำดับถูกต้องดีเช่นว่านี้ไม่มีผู้ใดที่จะสอนกันได้ เราต้องอาศัยความชำนาญประลองคิดและความรอบรู้ในการกระทำที่มีลักษณะเป็นการประกอบกิจด้วยจิตวิทยา อันตัวปัญหานั้นเราต้องมีความรู้ศึกษาหาโอกาสสอบค้นหาความรู้ในเรื่องที่เกี่ยวกับปัญหา แบบร่างของเราจึงจะไม่กลายเป็นแบบเดากันไป

อันความรู้ในธุรการและสรรพวิชาต่าง ๆ ที่จะเป็นแนวทางนำก็ด้วยความรู้จริง เคยได้เห็นได้ อ่านได้ยินได้ฟังมามากมาย ความรู้เหล่านี้เองซึ่งได้กำเนิดมาจากการภาวนาไว้ได้มากมายเพียงไร ท่านก็ยังสามารถทำสิ่งนั้นได้ง่ายและคล่องแคล่วแน่นอน อันความรู้ลึกที่ได้สืบเนื่องกันมาที่ดี เป็นด้วยความมุ่งมาดปรารถนาที่จะให้เจริญเติบโตว่าสภาพเดิมขึ้นไป หรือความปรารถนาที่จะดำรงตนให้มีฐานะดีกว่าที่เป็นอยู่ ความปรารถนาจึงเป็นแก่นสำคัญในความเป็นอยู่ของมวลมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำให้มนุษย์มีสภาพสูงเด่นขึ้น แต่ด้วยความเคลื่อนไหวย่อมต่างจิตต่างใจและกำลังอำนาจที่จะสามารถช่วยเหลือให้เราก้าวไปข้างหน้านั้นย่อมมีอยู่ในตัวเราทุกคน เว้นแต่กลางคนอยู่ต้นใช้ความพยายามเพียงเล็กน้อยก็เข้าใจและสามารถนำมาใช้ได้ก่อน แต่กลางคนก็มีอยู่ลึกซึ้งกว่าจะปลุกมาใช้ได้ก็ต้องกินเวลานานกว่า แต่ทว่าความมุ่งหวังทุกอันและความใฝ่ฝันทุกชั้นจะต้องหมั่นกระทำให้

สำเร็จไปด้วยความเพียร อันแนวทางดังได้กล่าวมาแล้วเป็นส่วนหนึ่งของจิตใจในการศึกษาหาวิชาความรู้ไปทางหนึ่ง แต่อีกทางหนึ่งต้องฝึกจิตใจให้เป็นผู้มีความตั้งงามควบกันไปกับหลักวิชาด้วย

อย่างทีหนึ่งการศึกษาหาความรู้เป็นปัจจัยแก่ผู้ที่ได้รับความรู้ได้มีโอกาสมีช่องทางที่จะหาโภคทรัพย์ อย่างที่สองการฝึกจิตใจให้เป็นผู้มีธรรมตั้งงามประจำตัว ทั้งสองอย่างนี้จะปัจจัยให้ผู้ฝึกประสบแต่ความสุขมีอารมณ์สมบูรณ์พร้อมที่จะผจญกับอุปสรรคได้ด้วยหน้าขึ้นตาบาน อันการศึกษาทั้งสองอย่างนี้ให้ผลต่างกันก็จริง แต่ทั้งสองอย่างย่อมเป็นกิจจำเป็นสำหรับบุคคล ถ้าหากจะสนใจรู้แต่วิชา เพื่อให้ได้วิชาความรู้มาประกอบอาชีพ หาโภคทรัพย์มาเลี้ยงตัวและครอบครัว แต่อย่างเดียวนั้น ไม่ฝึกจิตใจให้เป็นผู้มีธรรมตั้งงามไปด้วยบุคคลผู้นั้นก็จะไม่ได้รับประโยชน์ที่ตนหามาได้เต็มที่ เวลาประสบอารมณ์ที่ไม่ถูกใจก็จะรู้สึกปั่นป่วนดิ้นรน ไม่รู้ที่จะต่อสู้กับอารมณ์ร้ายนั้นด้วยอาการอย่างไร อีกทางหนึ่งถ้าสนใจแต่ธรรมตั้งงามแต่อย่างเดียว ไม่แสวงหาวิชาให้มีภูมิรู้ไว้ประกอบอาชีพอันใดบ้างแล้ว บุคคลผู้นั้นก็จะได้รับแต่ความทุกข์เวทนาไม่มีที่อาศัย ไม่มีอะไรจะหุ้มร่าง และไม่มีอะไรจะบรรจุท้อง แม้ว่าใจอันฝึกแล้วจะระงับซึ่งอาการเหล่านี้ว่าไม่เป็นทุกข์ แต่การซึ่งต้องผจญกับธรรมชาติแดดฝนและกระเพาะส่วนร่างกายซึ่งต้องผจญกับความว่างเปล่าอยู่นั้นก็จะไม่ได้รับความสุข ที่สุดกายกับใจก็จะถึงขั้นแตกหัก

ฉะนั้น จึงเห็นชัดว่าการศึกษากับคุณธรรม ทั้งสองอย่างนี้ย่อมเป็นกิจจำเป็นสำหรับบุคคลทุกคนที่ต้องการความสุข เพราะความสุขทำให้ชีวิตของเราขึ้นบานมีอายุยืนนาน และทำประโยชน์ให้แก่ตนตลอดจนถึงผู้อื่นพลอยได้รับความสุขตามไปด้วย แต่ถ้าความสุขที่เราได้รับนั้นเป็นการทำ

ให้ผู้อื่นได้รับความทุกข์ยากเดือดร้อน ก็หาใช่ความสุขที่นิยมกันในสังคมที่ดีไม่

อันความสุขสมบูรณ์ที่เราควรจะมีสิทธิได้เต็มที่จะต้องสนใจสิ่งที่เป็นประโยชน์ทั้งตนและส่วนรวม เพื่อเป็นกำลังของประเทศชาติให้วัฒนาถาวรสืบไป

บัดนี้จะได้บรรยายถึงศิลปะไปตามความรู้เห็นในหลักวิชา พอเป็นเครื่องแสดงความรู้สึกมาให้ท่านฟังพอเป็นสังเขป คือ การปั้น การสร้าง และการประดิษฐ์ในคำว่า “สิ่งหี” สิ่งหีเป็นสัตว์ในวรรณคดีว่ามีอำนาจดุร้ายและองอาจมีสง่าเป็นที่เกรงขามแก่สัตว์ทั้งหลาย รูปสิ่งหีนี้ในวงการช่างวิจิตรศิลป์ได้ประดิษฐ์เอาไว้เป็นเครื่องแสดงความรู้สึกส่วนหนึ่ง การประดิษฐ์ผู้ประดิษฐ์ที่มีภูมิรู้มักประดิษฐ์ไปในทางครึ่งจริงครึ่งภาพ คือ การตกแต่งรูปสิ่งหีนั้นกล่าวกันว่าได้เค้ามาจากสัตว์ที่เรียกในภาษาฝรั่งว่าไลออน เป็นทำนองเดียวกับรูปหงส์ซึ่งช่างได้ดัดแปลงขึ้นจากเค้ารูปทำนองนั้นเอง เมื่อพูดถึงหงส์ก็ต้องเกี่ยวโยงมาถึงกษัตริย์ เพราะมีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน ในหนังสือวรรณคดีมักกล่าวถึงหมู่กษัตริย์รถออกศึกถอยลงเล่นน้ำอย่างที่เราเคยเห็นกันในรูปเขียนสี รูปโลหะ รูปสลักไม้ ปิดทอง เป็นต้น คงจะเป็นฝีมือช่างอีกฝ่ายหนึ่งประดิษฐ์ขึ้นเป็นทำนองเดียวกันอีกก็เป็นได้ เพราะมีท่าที่คล้ายคลึงกันผิดอยู่ที่แต่อย่างหนึ่งตัวเป็นสัตว์อีกอย่างหนึ่งตัวเป็นคน แต่ทำปีกหางนั้นเหมือนกันก็คงเหมาเอาว่าเป็นมือเดียวก็ได้ ส่วนสิ่งหีก็เช่นกันคงจะประดิษฐ์ขึ้นจากสัตว์ที่มีอำนาจหลายชนิดปะปนกันไปเป็นการไว้ฝีมือ หรือว่าสัตว์ชนิดนี้มีแต่สาบสูญหมดพืชพันธุ์ คล้ายกับพญาครุฑพนาหะพระนารายณ์ เคยเห็นรูปในสมุดของฝรั่งมาแล้วเป็นรูปหัวกะโหลกจริงและมีโครงปากบนปากล่างติดอยู่ด้วย เมื่อมองดูกะโหลกนั้นแล้วผู้มีความรู้จะยืนยันว่าวาดภาพได้ว่าไม่ผิด

อะไรกับครุฑแบบเขียนหรือแบบปั้น อยากรู้จะค้นดูให้แน่ใจในเมื่อนี้ถึงแต่ไม่ทราบว่ามีสมุดเล่มนั้นเป็นของใครจึงขอยุติ รูปสิงห์ที่เราเห็นกันทุกวันนี้เพียงแต่รูปปูน รูปหิน รูปโลหะ ตั้งอยู่ตามวัด เช่น วัดพระแก้ว วัดเบญจมบพิตร วัดราชาธิวาส และวิหารพิษณุโลก เป็นต้น ส่วนประวัติจะมีหรือไม่ และมาจากไหนนั้นขอฝากไว้แก่ท่านผู้สนใจ ส่วนผู้กล่าวจะขอวิจารณ์ไปตามประสาช่าง อันข้อความที่บรรยายก็ประสงค์จะชี้ให้เห็นความสำคัญของบรรพบุรุษ มาแสดงเพื่อความคิดเห็นในวิชา เช่นคำว่าสิงห์ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ขอให้ท่านผู้ฟังโปรดนึกถึงภาพหุ่นว่า

ก. สิงห์เพิงหรือสิงห์แยงแย็กคือสิงห์แบก

นั่นเอง เมื่อขณะเรามองดูรูปด้านหน้าของรูปสิงห์นั้น จะเห็นทั้งอำนาจและท่าทางอันมีสง่าและลักษณะน่าเกรงขามไม่น้อยเป็นทำนองภาพรูปสิงห์นารายณ์อวตารในสิบปาง

บรรพบุรุษผู้ต้นคิดได้ประดิษฐ์ปรับปรุงให้ศิลปเป็นเครื่องกระตุ้นใจ เพื่อจะสำแดงให้สถานใดอันสมควรเป็นที่เกรงขามแก่ผู้ที่จะผ่านไปมาอยู่บ้าง แต่ยืงนานก็ชินกันไปเพราะว่าภาพนั้นไม่มีชีวิต ภาพนั้นเมื่อพิจารณาท่าทางแล้วย่อมได้รับความรู้สึกในวิชาช่างครั้งสมัยก่อนว่ามีความรู้ซาบซึ้งสามารถจูงใจให้ผู้ที่ได้เห็นเห็นตาม ส่วนการประดิษฐ์คิดถ่ายทอดมาเป็นวัตถุก่อสร้างก็มีลักษณะหารูปภายนอกและภายในให้คล้ายคลึงมาประดิษฐ์เป็นสถานที่อันประกอบไปด้วยความสำคัญขึ้นไว้เพื่อเทอดเกียรติ เช่น พระที่นั่งสถานถาวรวัตถุ โบราณวัตถุ และวัดวาอาราม เป็นต้นให้ความเข้าใจแก่ผู้ที่จะพบเห็นว่าเป็นสิ่งที่ก่อสร้างขึ้นนี้เป็นสถานที่อยู่ของผู้มีอำนาจหรือสถานที่อันศักดิ์สิทธิ์และสถานที่เคารพนับถือ กับภาพอีกภาพหนึ่งที่เรารู้เคยเห็นคือภาพพระนารายณ์ทรงครุฑก็หมายถึงผู้มีอำนาจสูง ทั้งนี้หลักการช่างจึงได้

ถือเอาสัตว์ทั้งสี่ เช่น ครุฑ สิงห์ ลิง นาค ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีอำนาจมาผูกเป็นหลักวิชาการส่งเสริมไปในทางยกย่องหรือยอพระเกียรติดังนี้ อันสถานที่อยู่ที่อาศัยจึงเป็นรอยเดียวกับธรรมชาติเป็นเครื่องห่มห่อไปตามลักษณะ อันฐานสิงห์ที่ผู้คิดประดิษฐ์ขึ้นแต่แรกเริ่มคงให้เป็นที่ตั้งรองรับวัตถุอย่างใดขึ้นก่อน โดยจำกัดรูปทรงตัวสิงห์ให้เป็นเครื่องใช้แทนกันได้โดยเปลี่ยนวิธี แต่เมื่อดูเค้ารูปทรงและส่วนประติษฐ์ก็จะเห็นเป็นวิธีถ่ายทอดให้แปลกออกไปจากตัวสิงห์ และเรียกว่าฐานรูปสิงห์เป็น**ฐานสิงห์** ตามที่ชักตัวอย่างมานี้ถ้าจะมองไปในด้านถ่ายทอดเป็นถาวรวัตถุก็ต้องดัดแปลงสิ่งนั้นให้มีลักษณะเหมาะสมกับความรู้สึก เมื่อความสำคัญเป็นเช่นนี้จึงทำให้เรารู้จักศิลปกรรมไทยอันเป็นเกียรติส่วนหนึ่งของประเทศชาติมาจนบัดนี้ ส่วนการดัดแปลงอื่นใดถ้าขาดหลักขาดเหตุผลหรือความรู้ไม่ซาบซึ้งคุณลักษณะของสิ่งนั้นก็ต่ำลงสถานถาวรวัตถุตั้งจะกล่าวต่อไปนี้ก็อาศัยหลักที่กล่าวมาแล้วในฐานสิงห์จำกัดทรงมาเป็นฐานสิงห์การก่อสร้าง ความแตกต่างของเส้นจากและเส้นตั้งฐานสิงห์ท้องไม้จึงเป็นเส้นตรงลักษณะจึงกลายไป แต่ก็ได้ความว่าฐานสิงห์นั่นเอง ฐานนี้ถ้าเราเขียนเป็นระยะสูงเท่าใดก็ควรจะหาส่วนรูปทรงตัวสิงห์เป็นทางเดิน แล้วลองร่างหน้ากระดานบัวเลียนล้อตามไป ต่อลงมาได้แก่ลูกแก้ว ท้องไม้เท้าสิงห์ ท้องสิงห์ และหน้ากระดานล่างเพียงมุมด้านเดียว และคิดกลับดูท่วงที่ซ้ายขวาพอให้ได้เค้าของรูปสิงห์จึงจะได้แบบประดิษฐ์ที่ใกล้เคียงส่วนความยาวของสถานที่เท่าใดนั้นสุดแต่โอกาส ฐานสิงห์นี้ผู้ประดิษฐ์มักพลิกแพลงเป็นท่าต่าง ๆ ทั้งทรงไม้และทรงปูน ถ้าเราดูเฝิน ๆ โดยไม่สนใจจะเห็นว่าฐานนั้นอย่างเดียวกัน เมื่อผู้วิจารณ์มีความรู้จึงจะมองเห็นว่าต่างกัน บางแห่งที่ไม่ใช้ลูกแก้วก็มีเห็นจะเป็นฐานชั้นรองแต่ก็ยังคงงามและได้รูปดีเหมือนกัน ที่เรียกลูกแก้วในที่นี้หมายถึง

รัดอกหรือรัดเอว

ข. สิงห์โค้งหมอบ ในประเทศเรายังไม่เคยเห็นภาพ ในทำนองที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นแต่ความคิดเห็นว่าน่าจะเป็นพลสิงห์ เพราะคำที่เรียก**พลสิงห์** คือบันไดโดยก่ออิฐเป็นรูปโค้งคุมทรงตามชั้นบันไดโค้งคล้ายบัวคว่ำ เมื่อวิจารณ์ไปทางข้างจะเห็นรูปของพลสิงห์นั้นคล้ายรูปตัวสิงห์โค้งหมอบ คำว่าสิงห์โค้งหมอบกับคำว่าพลสิงห์ก็คือสิงห์เฝ้าบันได จึงได้เรียกว่าพลสิงห์เป็นสิงห์ชั้นรองกับตามวัดบางแห่งทำพญานาคเศียรเดียวหรือหลายเศียรก็ทำตามทาบเหยียดอยู่บนหลังพลสิงห์อีกทีหนึ่งแล้วลงรักปิดทองประดับกระจกเห็นจะให้ความสวยงามขึ้นอีก การทำพญานาคชั้นนี้เข้าใจว่าคงจะสมมติให้สถานที่นั้นเป็นสวรรค์หรือชั้นดาวดึงส์ มิฉะนั้นก็คงหมายถึงบันไดเงิน ทอง นาก แต่ทว่าเงินและทองไม่มีตัวหยาบมาแสดงได้จะแผ่เป็นเงินหรือบุทองเกลี้ยงก็ไม่น่าดูจึงทำได้แต่นากอย่างเดียว ซึ่งเห็นเป็นตัวพญานาคเป็นเครื่องแสดงศิลปกรรมไปส่วนหนึ่ง หรือมิฉะนั้นก็เป็นพญานาคที่พระพุทธองค์ได้โปรดและยินยอมตามมารับใช้ เป็นของประกอบบุญญาวารมี จึงได้จัดทำขึ้นเพื่อเชิดชูประวัติศาสนาคงจะถูกบ้าง

ค. สิงห์ยืน เมื่อเราพิจารณารูปด้านข้างของรูปตัวสิงห์จะเห็นทำหน้ายืนตรง เท้าหลังย่อต่ำแสดงที่ชะเง้อในท่าดูตามฝ่ามือข้าง สิงห์ทำนี้มักตั้งสองข้างแม่บันไดหรือทางที่เข้าออกเพื่อความสง่าแก่สถานที่นั้น ทั้งแสดงให้เห็นว่าสถานที่นั้นไม่ใช่ที่ธรรมดา สิงห์นี้ในเมื่อเรามองดูรูปจะเห็นความดัดแปลงจากตัวสิงห์ให้เป็น**เดียยสิงห์** โดยสัมพันธ์

เดียยสิงห์ที่สร้างขึ้นนี้จะมองเห็นเป็นโต๊ะบ้าง เดียบ้าง แล้วก็ถอดแบบล้อเลียนกันไปตามขนาดเล็กและใหญ่สุดแต่ความต้องการ โต๊ะหรือเดียยสิงห์ดังกล่าวนี้ข้างคงถือสิทธิเช่นฐานสิงห์กระมัง

ตามชาวบ้านจึงไม่มีใครมีใช้ที่เห็นกันอยู่ทุกวันนี้เป็นแต่โต๊ะเท้าคู่เป็นของนั่งหรือนอน ลานบ้านก็มีเดียยอย่างว่านี้ตั้งซ้อนกันเป็นเถาเป็นที่ตั้งเครื่องบูชาประดิษฐานพระพุทธรูปและทำเพดานลอยหรือตั้งเป็นเสาดาดฝ้าเพดาน อย่างดีก็ปิดลวดลายระบายเฟืองอุบะเรียกกันว่าโต๊ะเบญจจาหรือเบญจาเถา ส่วนลักษณะของเดียยหรือโต๊ะเท้าคู่เข้าใจว่าถอดแบบจากสัตว์ธรรมดา เช่น ม้า แพะ แกะ กระต่าย ซึ่งเป็นสัตว์ที่ไม่มีอำนาจ และสัตว์ชนิดนี้ในเมื่อมันจะหมอบหรือนอนอย่างธรรมดา มักจะลงเข้าคู่เท้าเป็นธรรมชาติ ข้างจึงได้จับเอาตอนคู่เท้าเป็นเท้าคู่ให้เป็นคำแทนชื่อของเดียยหรือโต๊ะเท้าคู่มาโดยเหมาะสม คือตัดตอนข้างใต้เข้าให้มองเห็นที่ตอนเท้าคู่จ้องต่อกับพื้นเป็นเศษข่มตามควร ส่วนที่เรียกว่าโต๊ะนั้นมักทำเป็นโต๊ะสลักรูปเป็นหมู่ชั้นลดสูงต่ำ ผู้ที่ได้เห็นจะรู้สึกฐานของรูปโต๊ะว่าเป็นโต๊ะพระ โต๊ะหมู่นี้จะเป็นหมู่ห้าหรือหมู่เจ็ดหรือมากกว่า ลานแห่งที่ไม่ใช้ฐานเขียง ลานแห่งที่ไว้รองรับตามขนาดหมู่ไว้ชาน การทำโต๊ะจะขนาดใดนั้นแล้วแต่ความต้องการหรือเหมาะสมกับสถานที่เป็นประมาณ สำหรับประดิษฐานพระและตั้งเครื่องบูชาเป็นกิจประจำวันตามวัดและบ้านทั่วไป การบรรยายจะสิ้นสุดเพียงนี้ความห่วงท่านที่สนใจจะเริ่มต้นศึกษาหาความรู้ในทางวาดเขียนก็ดี ซึ่งเป็นชีวิตสำคัญในเบื้องต้นควรฝึกจิตใจไว้ให้รู้ว่ ทุกสิ่งทุกอย่างจะต้องมีข้อยกเว้นและมีสิ่งตรงกันข้ามเสมอ ซึ่งคนเรามีความคิดเห็นไม่เหมือนกันหมดทุกคน ฉะนั้น การวางแบบที่ไม่ให้ความบันเทิงใจและความคิดที่จะก้าวต่อไปได้แล้ว เท้ากับบังคับมือและหัวใจให้มีความรู้ อยู่ในวงแคบเป็นการบันทึกความคิดแต่ต้นมือ สิ่งใดมองโดยไม่มีความรู้และเห็นว่าสิ่งนั้นทรงคุณก็มักจะระคนไปด้วยโทษแทรกแซง ดังได้กล่าวมานี้เป็นข้อแสดงให้เราเห็นว่า วิธีดำเนินชีวิตให้ได้ผลดีนั้น ต้องพยายามสอนหัดเริ่มต้นคราวละเล็กละน้อยเสมอ และควรเป็น

แบบที่มีวิธีชักจูงที่ค่อย ๆ ก้าวไปที่ละขั้นในไม่ช้า ท่านก็จะรู้สึกภูมิใจว่าตัวของท่านดีขึ้นเป็นลำดับ

อันการศึกษาขอให้ระลึกไว้เสมอว่าสิ่งใหญ่ ๆ ที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ย่อมมาจากสิ่งเล็ก ๆ น้อย ๆ ก่อนทั้งสิ้น ดังนั้นจุดหมายในขั้นแรกเราจึงต้องเลือกดูสิ่งที่เราพอจะทำได้เสียก่อน ถ้าจุดหมายอันใดเกินความสามารถในขั้นแรกของเราที่ดีจะทำให้เราทำอะไรไม่สำเร็จ ในเมื่อไม่ได้ผลหลาย ๆ ครั้งเข้า ก็ารู้สึกเบื่อหน่ายทอดถอยไปเอง อันความเห็นที่

ได้กล่าวเป็นดังนี้ จึงได้ให้ความสังเกตไว้เพื่อจะยังผลต่อไปสิ่งใดที่ควรและยังไม่ควรเป็นต้น การบรรยายของข้าพเจ้าขอยุติแต่เพียงนี้ จะขาดตกบกพร่องประการใดก็ดี ขอหวังในความกรุณาจากท่านผู้รู้ได้โปรดอภัยให้ด้วย

ขอท่านผู้ฟังทั้งหลายจงสวัสดิ์ ปราศจากโรคภัยอันตราย ให้มีใจรักและช่วยกันบำรุงศิลปกรรมของชาติไทย ให้คงอยู่เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติและวัฒนธรรมของชาติทุกเมื่อเทอญ สวัสดิ์.